

Peter Stuhlmacher:

Az újszövetség bibliai teológiája II. – A páli iskolától A jelenések könyvéig – A kánon kérdése – és a Szentírás magyarázata

(FORD.: KOCZÓ PÁL. BUDAPEST: KÁLVIN KIADÓ, 2024)

A 2025. április 5-én 93 éves korában elhunyt Peter Stuhlmacher közel három évtizeden át újszövetségi stúdiumokat oktatott a tübingeni egyetem professzoraként, különféle gyülekezeti és egyházi szolgálataival mellett. Mind a Jézus élete kutatás, mind a páli teológia és hagyománytörténet vizsgálata terén maradandót alkotott. Sok mindenben sikerült meghaladnia mesterét, Käsemannt, illetve kollégákként ismerhette Hans Küngét és Jürgen Moltmannt is – a rá gyakorolt szemléletformáló hatásuk tudományosan le nem írható. A német újszövetséges ezen a ponton is sokat profitált kollégái, Martin Hengel és Hartmut Gese meglátásaiból (ezúttal ez utóbbinak ajánlva az igaz barátság jegyében e könyvet). Kétkötetes újszövetségi bibliai teológiájának fundamentuma a *Biblische Theologie des Neuen Testaments* első kötete (1992, 2005)¹, amely korábban már magyarul is megjelent (2017)², ezt követte némiképp megkésve a második kötet megjelenése (1999, 2012)³, amelyet műve záróköveként szánt a szerző. 2024-ben pedig Stuhlmacher bibliai teológiájának második kötete is elérhetővé vált magyar fordításban, ez tette ismét aktuálissá a szerző e munkájának recenzálását, elemzését.

Stuhlmacher – ahogy előszavában megjegyzi – már nem vállalkozott a két kötet pontos összehangolására, mely az első kötetet nagyobb mértékben a második arculatára formálta volna. Elöljáróban érdemes elmondanunk – az előbbi e hatalmas munka elvégzése nélkül is megállja önmagában a helyét, mely az utóbbihoz képest nagyobb hatású és szélesebb körben elismert lett. Ezzel szemben, a szerző intencióinak megfelelően, a második kötetet lezáró – mindössze 60 oldalas résznek! – a „II. könyvnek” kellett volna a legnagyobb horderejű állításokat megfogalmaznia. A szerző nem kis dologra vállalkozott, tudniillik arra, hogy ebben feltárja a Szentírás és a kánon központi üzenetét. Enélkül a kétkötetes mű csak lazán összefűzött fejezetekből vagy teológiai kérdésekre érzékeny újszövetségi bevezetéstánból állna,

¹ Peter Stuhlmacher: *Biblische Theologie des Neuen Testaments. Band 1: Grundlegung. Von Jesus zu Paulus*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992.

² Az Újszövetség bibliai teológiája I. – Alapvetés – Jézustól Pálig. Budapest: Kálvin kiadó, 2017.

³ Peter Stuhlmacher: *Biblische Theologie des Neuen Testaments. Band 2: Von der Paulusschule bis zur Johannesoffenbarung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.

némi kontextuális áthallásokkal. Ilyen szempontból az első kötet alapvetése nehezen értelmezhető a hét évvel később megjelent zárókő nélkül. A következőkben a második kötet gondolatvezetését ismertetjük, ott felvéve a fonalat, ahol az első kötet a végéhez ért.

A Pál utáni igehirdetéssel foglalkozó negyedik fejezetben Stuhlmacher röviden bemutatja azokat a változó körülményeket, amelyekben a keresztyénségnek boldogulnia kellett. A páli iskola (24–26. §) a könyv írója szerint Pál bizonyos leveleinek a megváltozott szempontok szerinti összegzésével, továbbgondolásával, valamint egy új (élet)rend megalkotásával járult hozzá a kanonizációs folyamathoz. Nála sem a deuteropáli elmélet sem a tanfejlődés gondolata nem dehonesztáló értelemben szerepel. Számára a „korai katolicizmus” is, mint az egyház egyetemességére utaló kifejezés, pozitív értéket képvisel és hídfunkciót tölt be a korunk felé, de a különféle visszaélések miatt mellőzi annak használatát (15.).

A páli megbízással, az ő szellemiségében és a vele való tanbeli folytonossággal írt Kolosséi, Efezusi és Pásztori levelek a második (és harmadik) őskeresztyén nemzedék élethelyzetére reflektálnak Stuhlmacher szerint. Így kerülnek azokban előtérbe – a krisztológiai alapvetések és a korábbi heves polémia helyett – az egyházi rend (hosszú távú gyülekezeti struktúrák kialakítása), a tévtanításokkal szembeni védekezés és a hiteles élet (normarendszer) kérdései (14., 61.). Mindeközben a tübingeni professzor meglepő módon a 2Thesszalonika páli szerzősége mellett érvel (66.).

A negyedik fejezet zsidókeresztyén irodalommal foglalkozó második felében (27–30. §) – annak szerteágazósága miatt – a szerzőnek már nem sikerül ilyen koherens alapelveket, mintázatokot és célokat elénk tárnia. Az evangélikus tanhagyományból jövő szerző Lutherhez képest némiképp többre becsüli Jakab levelét: kiemelve például bölcsességirodalmi parainézisének értékét akkor is, ha közben félreértette Pál hitfogalmát. Végkövetkeztetésében e zsidókeresztyén irat másodlagosságát a páli levelekkel szemben az azt kiegészítő, magyarázó, illetve annak értelmezési gyakorlatát kontrolláló (kóros paulinizmustól és az erkölcsi vétségektől óvó) szerepében határozza meg (27. § – 76.). A dél-németországi újszövetséges Péterben az (arany) középutast fedezte fel a Pál és a Jakab által markánsan képviselt teológiai vonal között (a két szélsőség: az egyoldalú paulinizmus és a szinergizmus). Az 1Péterben nem találunk a hit általi megigazuláshoz hasonló központi témát, mégis ugyanazon szótériológiai alapokon áll. Ehhez társul a másik oldalról az evangéliumi hagyományokhoz való szorosabb ragaszkodása és szerzőjének az ősgyülekezetben betöltött szerepe, melyek e levelet alkalmassá tették az irénikus közvetítésre a kibontakozó két irányzat között (28. § – 89–90.). Stuhlmacher A zsidókhoz írt levél kapcsán rámutat arra is, hogy annak hitre buzdító paraklézise miként helyez nagyobb hangsúlyt az ember hűségére a krisztusi kegyelmet mindenek felett hirdető Pálhoz és iskolájához képest. Sorait olvasva megérthetjük, hogy a páli teológia miért gyakorolhatott nagyobb hatást a teológiatörténetre, akkor is, ha inadekvát lenne

A zsidókhoz írt levélre rásütni a teljesítménykegyesség bélyegét (29. § – 109.). Az újszövetséges professzor a vitatott Júdás és 2Péter értékét azok hagyománytiszteltéből (bibliai tanúságtétel és apostoli hit) és gyülekezeteik hittudatából kirajzolódó hermeneutikai és kánonfelfogásában találta meg (30. § – 118.).

Az ötödik fejezet a szinoptikus evangéliumok igehirdetésével foglalkozik szinkronikus, a kérügmára figyelő olvasatban – bár nem kanonikus, hanem diakronikus sorrendben (31–34. §). Korábban több vád is érte az első kötetet, hogy Jézus (rekonstruálhatónak vélt) igehirdetését mesterkéltén leválasztja az evangéliumokról. Az első kötetben diakronikus, történeti olvasattal találkozhattunk, de ezek nemhogy ellentmondanak, hanem sokkal inkább kiegészítik egymást (a hellenisztikus életrajzokhoz hasonlóan). A szinoptikus kérdés tárgyalásakor (31. §) megjelennek szép számmal az angolszász szerzők nevei is, bár itt sem kimerítően. A sokak által evidenciaként kezelt Logia-forrás kapcsán Stuhlmacher nem veszi adotttnak egy önálló, passiómentes szöveggyűjtemény létezését, de elfogadja, mint a Máténál és Lukácsnál jól elkülönülő forrásréteget (130–132.). A szerző a szinoptikus evangéliumok mint gyűjtemények mögött korai elbeszéléseket, valamint hosszabb hagyományozástörténetet feltételez. Így az evangélisták alatt elsősorban (jézusi-)hagyománygyűjtőket és továbbadókat, másodsorban pedig kompilátorokat és tanítókat ért, akik nem egy szűk rétegnek, hanem a keresztyén közösség egészének írtak (133–134.).

A márki elsőséget valló professzor hosszasan taglalja az evangélium műfaját megteremtő könyv értékét. Hiszen a péteri tanhagyományt és apostoli igehirdetést a Jézus-hagyománnyal összeegyeztető alkotás a katekézis és a misszió terén is hamar nélkülözhetetlenné vált. A könyv szótériológiája, ekkleziológiai tanítása és parúziavárása – mint arra a szerző rámutat – egyetemes, nem megosztja, hanem egységbe kovácsolja (az 1Péterhez hasonlóan) az őskeresztyén irányzatokat (32. § – 152.).

A tübingeni újszövetséges a mátéi írásművet sem szeretné – az abban a korban élt keresztyénekhez hasonlóan – önmagában olvasni, hiszen nem találkozunk benne mindent átfogó, kizárólagos (igényű) tanítással. E zsidókeresztyén irat voluntarista megváltástanával, illetve a Törvény kontinuitását, új érvényét hangsúlyozó vonásaival sajátos szint képvisel a kánonunkban. Nemcsak Pálhoz mérhető, de Pál is hozzá (33. § – 173–174.).

Az újszövetséges professzor Lukács evangéliuma kapcsán J. Jeremias felfelécsatlakozva a kétforráselméletet tartja elfogadhatónak: abban proto-Lukács (L+Q) és Márk anyagát helyezték egy keretbe (31. § – 132–133.). Szerinte az elsősorban üdvtörténeti szempontokat szem előtt tartó lukácsi kettős-egy műnek páratlan beszámolókat köszönhetünk a Jézus Krisztusban testet öltő üdvtörténet, illetve annak az emberi történelemre gyakorolt hatása mentén. Pál apologetájaként felvázolja a „tizenharmadik tanú” missziótörténeti jelentőségét, még ha közben nem is fogalmaz olyan élesen, mint a kérügmát hirdető missziói útítársa (34. § – 195–197.).

A János és iskolája igehirdetésével foglalkozó hatodik fejezet részletesen foglalkozik a jánosi evangélium és levelek, valamint a Jelenések könyve bevezetéstani kérdései (35. §) után azok krisztológiájával (36. §), a hit és szeretet fogalmával (37. §), valamint egyházképével (38. §). A jánosi iskola hagyományával foglalkozó paragrafus kiemeli annak (lelki-szellemi) igazságigényét, exkluzivitását, az evangéliumra épülő vagy azzal éppen szembenálló hagyományok egymásmellettiességét (35. § – 213.). A 36. § szerint Jézus küldetésének jánosi csúcspontja – a *támid*ként értelmezett – keresztdoizata, feltámadásában pedig már a „messiási elsőszülöttel” van dolgunk (238–239.). A jánosi (Logosz-)krisztológia átfog minden teret és időt: Krisztusban az üdvösség és élet már immanens realitás (lásd anamnézis, liturgia, eucharisztia), így itt az eszkatológiával ennek alárendelt funkcióval és szerepben találkozhatunk (241–243.). A sakramentológiára térve a keresztségben a jézusi proegzisztencia gyümölcseire rámutató sajátos szemlélet mellett reformátusként értelem szerint nem fogadjuk el az élő kenyérről szóló jézusi beszéd azon exegézisét, amely szerint János a reálprezenciát vallotta az úrvacsorai jegyekben (38. § – 268–271). Összességében a magukat „Jézus barátainak” nevező tanúságtevők bölcsességirodalmi nyelvezetükkel sajátos, lelki (ihletésű) hangon (és szociolektusban) szólalnak meg krisztológiai, szótériológiai, valamint pneumatológiai (lásd Paraklétoz) kérdésekben. Teológiai alapvetésükben egybevágunk a páli tanítással: a kiválasztás, az egyedül Krisztus általi üdvösség, valamint az Isten igéje és a hit összefüggése terén. E kör hagyományanyagát Stuhlmacher – némi fenntartással – az újszövetségi kánonfejlődés végső (de nem egyetlen) csúcspontjának tekinti. Magukban mégsem szemlélhetők – elitizmusuk és ezoterikus, illetve a mindennapok valóságát kevésbé érintő jellegük miatt ellensúlyozásra, kiegészítésre szorulnak (39. §).

E kétkötetes mű második felének ismertetésében most érkeztünk el a „II. könyv” tárgyalásához, amely három alapkérdésre fókuszál: a két (vagy inkább három!) részből álló kánon kialakulására (40. §), a Szentírás középpontjára (és annak a *regula fidei*hez való viszonyára – 41. §), valamint az írásmagyarázat megfelelő hermeneutikájának keresésére (42. §). E nagyívű vállalkozás olvasása közben sajnos elmarad a várt katarzisélményünk: túlon túl töredékesre és – az egyes könyvek (vagy könyvcsoportok) teológiai gazdagságát-színezetét bemutató érdekfeszítő fejezetekhez képest – sokkal felszínesebbre sikerült.

A kánon kialakulásának tárgyalása kapcsán Peter Stuhlmacher minőségi különbségtételt tesz Isten igéje és a vele kapcsolatban álló egyházi magyarázati hagyomány között. A két szövetség kapcsolatával kapcsolatban nem egy megszokott modellt, hanem kinyilatkoztatás- és hagyománytörténeti összefüggést határoz meg. Az egyház Őszövetségének azonban – némiképp önkényes módon – a Septuagintát mint fordítást teszi meg. Számos kutató gyakorlatával szemben abban mégis igazat adhatunk Stuhlmachernek, hogy a maga összetettségében próbálja megragadni a kanonizációs folyamat során a héber és a görög nyelvű Őszövetség és a mindkettőn

alapuló Újszövetség hármasát, hiszen kölcsönös egymásra hatásuk eredményeként jöhetett létre az általunk is ismert Szentírás. E hitszabályaink szerinti kánon egészét mérvadónak tekinti bibliai teológiai munkájára nézve. Ezen alapvetésével szemben, és ahhoz képest, hogy a szerzőnek már felekezeti háttéréből adódóan sem kellett a zsidó kánont kötelező érvényűnek tekintenie munkájára nézve, a számunkra deuterokanonikus könyvekként ismert intertestamentális korabeli hagyományanyagot mégis csak elszórtan és érintőlegesen használja fel (40. § – 295–297.).

A következő paragrafus vállalkozásához képest túlságosan röviden, mindössze két oldalban foglalkozik az Ószövetség központi üzenetének kérdésével. A bibliai teológus világosan rámutat arra, hogy a zsidó nép nagy hitvallásában, a *Semá*-ban megvallott egyedüli és páratlan Isten-név az újszövetségi beteljesedésgondolat fényében miként kap krisztológiai kibővítést (lásd Kolossé 1,15–20). Ezután az „I. könyvben” részletezett teológiai hangsúlyok hat pontra desztillálása, majd ezek szintetizálása következik. Sőt ezen a ponton mindennek egyetlen hosszú gondolatmenetbe sűrítésére is találunk egy kísérletet (298–312.). Ezek szerint a teljes Szentírás középpontja az a tanítás, amely Jézustól kezdve Pálon át, el egészen a jánosi iskola spirituális evangéliumáig Isten emberekkel való megbékéléséről szól. Ennek teológiai fontosságú tartalmi elemei még továbbá: a Fiú általi teremtés, szövetség, engesztelés és elégtétel, valamint a feltámadás gondolata. Mindez hitre és Jézus követésére indít bennünket Isten – Krisztusban már jelenlévő és az utolsó ítéleten keresztül kiteljesedő – országában (41. § – 312.). Ennek magját már a deuteronomista teológia egy Isten – egy nép – egy törvény és kultusz koncepciójában is megtaláljuk. (Később még kitérünk arra is, hogy miként lehetett volna e jelentőségteljes összegzést szélesebb, illetve megfelelő kontextusba ágyazni.)

A könyv írója a következő, utolsó előtti paragrafusban – mondhatni útravalóként – rögzít néhány elvi szempontot a Szentírás helyes olvasásához. Minden magyarázati módszer felé elvárás részéről, hogy: „*kritikus rokonszenvvel*”, a szövegek nyelvi és történelmi sajátosságait kutatva, azok végső kánoni formáját magyarázva – nem amögé tekintve, de az eredeti jelentésüket vizsgálva –, az Ószövetség és a zsidóság ókori keretrendszere felől közelítsen hozzájuk, figyelembe véve azok irántunk támasztott spirituális-eszkatologikus (Lélektől áthatott) igazságigényét – hagyva, hogy elsőként a szöveg értelmezzen minket (42. § – 314–327).

Az újszövetséges professzor az utolsó paragrafusban kitekintésként ugyan reflektál a munkája első kötetét időközben ért néhány bírálatra (43. §), de ezen a helyen – vagy még a Szentírás központi üzenetével foglalkozó résznél – szükséges lett volna egy utólagos kiegészítéssel ellátni a könyvet, kitérve A. Köstenberger, G. K. Beale, N. T. Wright és T. Schreiner azóta megjelent bibliai teológiai munkáira.

Az első kötetben lefektetett alapelvek alapján a szerző az Újszövetségnek egy az Ószövetségre nyitott teológiáját szerette volna megalkotni. Ezen próbálkozása mégis hagy némi kívánnivalót maga után. Például nem részletezi a kinyilatkoztatástörténeti

megközelítése mentén a két szövetség egymáshoz való viszonyát. Emellett minden őszövetségi vonatkozásnál szinte csak Hengelre hagyatkozik. Azzal az egyébként szépen kidolgozott rekonstrukciójával sem kell feltétlenül egyetértünk, amelyben a Septuaginta a „mostohagyermekségből” a másik végletbe, vagyis hirtelen a kanonizációs folyamat kulcsszerepébe kerül. A szerző maga is tudatában volt műve hiányosságainak, így megjelölte a bibliai teológiát művelő következő nemzedékek számára azokat a feladatokat, amelynek elvégzésére ő már nem vállalkozhatott. Ilyen terület például: a katekézis, a szinoptikusok mögött meglévő zsidó(keresztyén) hagyomány, a három nagy zárándokünnep, a korai keresztyén katekézis, valamint az exegézis és a rendszeres teológia kapcsolatának és a szentírási igazságfogalom hermeneutikai jelentőségének vizsgálata (43. § – 338–339.).

A kötet egészéről elmondhatjuk, hogy helyenként redundáns, néhol lazán összetartozó tanulmányok benyomását kelti, de ez megérthető afelől, hogy e művet tankönyvszerű használatra szánta. A második kötet sajátos tartalmi hangsúlyai közül kiemelkedik és külön értéket képvisel az anamnézis és a paraklézis aktusára, valamint a pogánymisszió egyházi és irodalmi hatására való odafigyelés. Stuhlmacher emellett külön érzékenységgel nyúl az óegyházi himnuszok (vagy töredékek) és krisztológiai hitvallások szövegeihez. E pontokon – szinte már öncélúan – beillesztett, indokolatlan részletekbe menő exkurzusai és elemzései teszik nehezen befogadhatóvá a tudományos szöveget az olvasó számára. Becsülendő, hogy e bibliai teológiai munka nem feledkezik meg Luther Márton írásértelmezéséről sem, és így több ponton reflektál rá. Mi, reformátusok, szívesen olvassánk többet Kálvin János hermeneutikájáról és annak jelentőségéről is!

A magyar kiadással kapcsolatban kijelenthetjük, hogy a fordító, Koczó Pál és a lektor, Kókai Nagy Viktor ismét igényes munkát végeztek, de a nehéz és körülményes német mondat szerkezetet néhány helyen nem sikerült kiküszöbölni. Az olvasást és értelmezést nehezíti továbbá – az eredeti kiadáshoz híven – a lábjegyzetelés alkalmazásának hiánya. A poroszos, főszövegbe ékelt apróbetűs jegyzet szokatlanul hat – bár nem példanélküli hazánkban. Emellett a fejezeteleji ömlesztett bibliográfiák, a név- és tárgymutató, valamint a szerzők névmutatójának összeállításakor szerencsésebb lett volna az angol nyelvű kiadásból (Eerdmans, 2018 – G. K. Beale előszavával) kiindulni, amely egy frissített irodalomjegyzéket és egy teljesebb névlistát tartalmaz. Ez utóbbiban egy értékes tanulmányt is olvashatunk a *hílastérion*ról az angol fordító, Daniel P. Bailey tollából. A magyar nyelvű kiadásban ezzel szemben nem találunk sem aktualizáló, sem lokalizáló törekvést, melyet a Herczeg Pál újszövetségi teológiáján kinevelődött teológusnemzedékek jó néven vettek volna, és további haszonnal forgathatnának.

A recenzióban ismertetett állításokat összegezve kijelenthetjük, hogy Stuhlmacher tendenciózus vállalkozása nélkül – a munkáját ért vádak ellenére is – a bibliatudomány szegényebb lenne. Gondoljunk csak J. Jeremias, L. Goppelt és

más bibliai teológusok befejezetlen életművére. Külön hálásak lehetünk, hogy a nemrégiben elhunyt szerző a második kötet magyar kiadását is megélhette, amely a jövőben – újabb és átfogóbb bibliai teológiák megjelenése esetén – sem fog a polcon porosodni, hiszen azokkal párbeszédben, illetve hivatkozási pontként és éppen átfogó jellege miatt továbbra is megkerülhetetlen marad.

Páll László